

मद्यपान : एक ज्वलंत सामाजिक समस्या**डॉ. वेदप्रकाश अविनाश मलवाडे**

प्रोफेसर व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्रीमती सुशिलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय, लातूर.

प्रस्तावना :-

आपला भारत देश आज अनेक समस्यांनी ग्रासलेला आहे. त्यात प्रामुख्याने वाढती लोकसंख्या, दारिद्र्य, बेकारी, दहशतवाद, भ्रष्टाचार, कौटुंबिक हिंसाचार, वाढती महागाई, धूम्रपान आणि मद्यपान इत्यादी समस्यांने गंभीर स्वरूप धारण केलेले आहे. सामाजिक समस्या या सार्वत्रिक स्वरूपाच्या असतात म्हणजेच सर्वच समाजात समस्या आढळतात. जगामध्ये असा एकही समाज नाही की, त्या समाजात समस्या नाहीत. परंतु प्रत्येक समाजात समस्यांचे स्वरूप वेगवेगळे असते तसेच बदलत्या काळानुसार समस्यांमध्ये परिवर्तन होत जाते. म्हणून सामाजिक समस्या या समाजसापेक्ष व कालसापेक्ष स्वरूपाच्या असतात. आलीकडील काळात मद्यपान ही महाराष्ट्र भारत आणि जगासमोरील एक ज्वलंत समस्या आहे. भारतीय समाजाचा अभ्यास केला असता असे आढळून येते की, मद्यपान किंवा नशापान करणे हे प्राचीन काळापासून ते आजतागायत आस्तित्वात आहे. त्यामुळे मद्याचा इतिहास मानवाच्या इतिहासाइतकाच प्राचीन आहे. त्यामुळे प्राचीन काळापासून मानवी समाजात मद्याचे सेवन केले जात असल्याचे दिसून येते. ऋग्वेदात 'सोमरसाचा' उल्लेख आहे. आनंद द्विगुणित करण्याबरोबरच युद्धकाळात जवानांमध्ये शक्ती,

स्फूर्ती येऊन शत्रूचा प्रभाव करण्यासाठी उत्तेजन मिळावे याकरिता 'सोमरस' प्राशन केले जात असे. तसेच भारतात वेदकालीन यज्ञप्रसंगी किंवा सण, समारंभ व विधी प्रसंगी सीमित प्रमाणात सोमरस घेण्याची प्रथा प्रचलीत होती. म्हणजेच सोमरस हा एक मद्याचा प्राचीन प्रकार आहे. त्याचबरोबर प्राचीन काळी ग्रीक, चीन, सिरीयल व हिंदू समाजातील काही लोकांना मद्य निर्मितीची प्रक्रिया माहित होती. त्याप्रमाणेच आज अनेक आदिवासी लोक 'मोहाची दारू' विशिष्ट पद्धतीने तयार करतात. अलीकडील काळात म्हणजे मोगल राजवटीत मद्यपान करणे हे राजा, सरदार, जहागीरदार व श्रीमंत लोकांसाठीच मर्यादित होते. म्हणून त्यावेळी भारतीय समाजात मद्यपानाचे प्रमाण अल्प होते. पूर्वी समाजात 'दारू पिणे' प्रतिष्ठितपणाचे मानले जात नव्हते. पण इंग्रज लोक भारतात आल्यावर दारूला फारच प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. त्यामुळे भारतीय समाजातील श्रीमंत आणि गरीब असे सर्वच लोक मद्यपान करू लागले. तसेच इंग्रजांच्या काळात अनेक ठिकाणी मद्य म्हणजे 'दारू' सहजपणे उपलब्ध होऊ लागली. त्यामुळे भारतीय समाजात मद्यपानाच्या प्रमाणात वाढ झाल्याने मद्यपान एक चिंताजनक समस्या बनली.

आज जगातील सर्वच देशात मद्यपानाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. "अमेरिकेसारख्या

विकसित देशामध्ये 76 टक्के लोक मद्यपान करतात तर भारतासारख्या विकसनशील देशात 25 ते 30 टक्के लोक मद्यपान करतात". मद्यपान ही केवळ व्यक्तीच्या जीवनाशी निगडित असणारी समस्या नाही तर त्याचा संबंध व्यक्ती, कुटुंब तसेच समाजाशी येतो. आतीमद्यपानामुळे व्यक्तीचे जीवन उद्ध्वस्त होऊन कुटुंबाची राखरांगोळी होत असते. म्हणून मद्यपान हे केवळ मद्यपी व्यक्तीचे नव्हे तर समाजाचे एक वाईट व्यसन आहे. कारण दारूच्या व्यसनानामुळे फक्त व्यक्तीचे नुकसान होत नसून कुटुंब व समाजाचे सुद्धा नुकसान होते. त्यामुळे मद्यपान करणे ही व्यक्तिगत बाब असली तरी मद्यपानामुळे व्यक्तिगत विघटनाबरोबरच कौटुंबिक आणि सामाजिक विघटन देखील घडून येते. म्हणून आज मद्यपान एक ज्वलंत सामाजिक समस्या बनलेली आहे.

मद्यपानाचा अर्थ व व्याख्या:-

'मद्य' हे एक अल्कोहोलयुक्त पेय आहे. मद्यपान म्हणजे दारू पिणे. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून व्यक्तीला मद्याची लागलेली सवय होय. मद्यपान या शब्दावरून दारू पिणे एवढाच मर्यादित अर्थ व्यक्त होतो. जेव्हा एखादी व्यक्ती अगदी क्वचित प्रसंगी अथवा काही मोजक्याच प्रसंगाच्या निमित्ताने अगदी थोडीशीच दारू पितो. तेव्हा मद्यपानाचा प्रश्न उपस्थित होत नाही. परंतु सामान्यपणे असे घडत नाही. कारण फारच थोड्या व्यक्तीचे मद्यपान करण्याबाबत स्वतःवर नियंत्रण असते. बहुतांशी व्यक्ती जास्तीत जास्त प्रमाणात सतत मद्याचे सेवन करीत असतात. मद्यपान करणे हेच अनेक व्यक्तीच्या जीवनाचे अविभाज्य अंग बनते. त्यामुळे सतत दारूच्या नशेत राहणे असा अर्थ 'मद्यपान' या संज्ञेला प्राप्त झाला आहे. कोणत्याही व्यक्तीच्या सतत मद्यपान करण्याच्या सवयीचे

अनेक दुष्परिणाम होतात. मद्यपानाचा अर्थ स्पष्ट होण्यासाठी काही विचारवंताने केलेल्या व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

1) हॅरी जॉन्सन यांच्या मते:-

"मद्यपान वृत्ती ही अशी एक स्थिती आहे कि, मद्य किंवा दारू पिणारी व्यक्ती एकदा दारू प्यावयास सुरुवात केल्यानंतर स्वतःवरचे नियंत्रण घालवितो, आणि एकदा का दारू पिण्याची सवय लागली की, मद्यपान करण्याच्या प्रवृत्तीपासून व्यक्ती दूर होऊ शकत नाही".

2) जे. एल. गॅलीन यांच्या मते:-

"मद्यपानाचा व्यक्तीच्या शरीरावर व मनावर होणाऱ्या परिणामामुळे मद्यपान सतत करीत राहण्याच्या तीव्र इच्छेला मद्यपान असे म्हणतात".

3) सिल्डन बेकन यांच्या मते:-

"मद्यपान ही व्यक्तीला जडलेली व्याधी होय".

4) जागतिक आरोग्य संघटना :-

"मद्यपानाची सवय म्हणजे कृत्रिम अगर नैसर्गिक मद्याच्या सतत सेवनाने निर्माण झालेली अशी तात्पुरती अगर कायमची उन्नत अवस्था की, जी व्यक्तीला व समाजाला अपायकारक असते".

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

- 1) मद्यपान समस्येचा अर्थ समजावून घेणे.
- 2) मद्यपान समस्येची कारणे व परिणामांचा आढावा घेणे.
- 3) मद्यपान समस्येवर उपाय सुचवणे.

संशोधनाची गृहीतकृत्ये:

- 1) मद्यपान ही एक सामाजिक समस्या आहे.
- 2) मद्यपान समस्येला अनेक कारणे जबाबदार आहेत.
- 3) मद्यपान हे एक वाईट व्यसन आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधात वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच तथ्य संकलनासाठी संदर्भग्रंथ, पुस्तके, वर्तमानपत्रे, मासिके व इंटरनेट इत्यादी दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे.

मद्यपानास जबाबदार असणारे घटक:-

भारतात विविध सामाजिक समस्या आहेत. त्यापैकी मद्यपान ही एक विघटनात्मक स्वरूपाची समस्या आहे. यक्तीला मद्यपानाची सवय लागण्यासाठी कोणती कारणे जबाबदार आहेत. याचे विवेचन खालीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

भारतीय समाजातील यक्तीला मद्यपानाची सवय लागण्यासाठी अनेक गैरसमज कारणीभूत असतात. उदा. दारू पिल्यामुळे शारीरिक व मानसिक थकवा कमी होतो, पचनशक्ती व वजन वाढते, मानसिक ताण कमी होतो, अन्नाचे पचन होते, बुद्धी तल्लख होते. तसेच उच्च प्रतीची दारू पिल्यास सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते असाही गैरसमज आहे. वास्तविकता दारूमध्ये यापैकी कोणताही गुण नसतो. अशा चुकीच्या गैरसमजुतीमुळे अनेक लोक मद्यपानाच्या आहारी जातात.

अनेक व्यक्तींना आपल्या मित्रमंडळीच्या संगतीने आणि एक गंमत म्हणून मद्यपान करण्याची सवय लागते. अलीकडच्या काळात सण-समारंभ, वाढदिवस, प्रवास व नोकरी इत्यादी कारणामुळे एकत्र आलेले मित्र एकमेकांच्या आग्रहामुळे केवळ गंमत म्हणून किंवा मजा करणे व नवीन अनुभव घेण्याच्या हेतूने दारू पितात. सुरुवातीला दारू न पणारे सुद्धा पुढे दारूबाज बनतात.

भारतात मद्यपानाचे अधिक प्रमाण असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे दारिद्र्य होय. वास्तविक पाहता दारिद्र्यात व्यक्तीला सर्वच बाबींचा अभाव असतो. दारिद्र्यामुळे व्यक्तीला कुटुंब

सदस्यांच्या विविध गरजा देखील पूर्ण करता येत नाहीत. त्यामुळे कुटुंबात नेहमी संघर्ष व तणावाची स्थिती निर्माण होते. म्हणून दारिद्र्यात जीवन जगणारे अनेक व्यक्ती मद्यपान करू लागतात. परंतु "समाजातील काही व्यक्ती श्रीमंतीमुळे सुद्धा मद्याच्या आहारी जातात. यावरून असे म्हणता येते की, दारूच्या व्यसनाची सवय केवळ श्रीमंत लोकांमध्येच असते असे नाही. तर गरीब लोकांमध्येही दारूच्या नशेची सवय मोठ्या प्रमाणात असल्याचे अलीकडील काळात निदर्शनास येते." म्हणून दारिद्र्य हे मद्यपानाचे एक महत्वाचे कारण आहे.

भारत देशात सामाजिक प्रथा आणि अंधश्रद्धेमुळे सुद्धा मद्यपान करणाऱ्यांची संख्या कमी नाही. भारतात काही आदिवासी समूह तसेच काही जाती समूहामध्ये विवाह, मृत्यू, धार्मिक सण-उत्सव यासारख्या काही प्रसंगी सामूहिक मद्यपान करण्याची प्रथा व परंपरा आहे. समाजातील काही व्यक्तींची दारू विषयक अशी श्रद्धा असते की, दारू किंवा मद्य हे परमेश्वराने निर्माण केले असून दारू हे ईश्वरी पेय आहे. त्यामुळे आपणही दारूचे प्राशन करणे आवश्यक आहे. कारण जे कृत्य देव, साधू, फकीर करतात त्यात गैर काय आहे. आपण मद्यपान न केल्यास आपल्यावर देवाचा कोप होईल. अशा भावनेपोटी मद्यपान केले जाते. यातूनच पुढे अनेक व्यक्ती दारूच्या आहारी जाऊन व्यसनी बनतात.

प्रत्येक माणसाने आपल्या आयुष्यात सुदृढ व निरोगी राहणे महत्वाचे आहे. पण माणसाला कमी-अधिक प्रमाणात कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचे रोग असतात. त्यामुळे माणूस आजारी पडतो. काही आजार मद्यपानासारखे औषध घेतल्यावर कमी होतात. अशाप्रकारचा गैरसमज अनेकांचा असतो. त्यात प्रामुख्याने अस्थमा (दमा), सर्दी, खोकला, डोकेदुखी व अपचन इत्यादी आजारांमुळे होणारा त्रास

कमी होण्यासाठी थोडे मद्यपान करणे आवश्यक आहे. असा काही लोकांचा समज व अनुभव आहे. त्यामुळे आजारी व्यक्ती आपले आजार बरे होतील व त्रास कमी होईल म्हणून दारू पितात. परंतु "दारू हे एक औषध आहे. असा लोकांचा गैरसमज आहे. कारण दारू हे औषध नाही. दारू हे माणसाला गुंगी आणणारे एक विष आहे. दारूमुळे बरा होणारा असा एकही आजार नाही". तरीसुद्धा बहुतांशी व्यक्ती अज्ञानामुळे दारूच्या व्यसनामुळे बरबाद होतात.

आजच्या स्पर्धेच्या व संघर्षाच्या युगात प्रत्येक माणसाला जीवन जगण्यासाठी सतत धडपड करावी लागते. त्यामुळे आज स्पर्धेच्या आणि धकाधकीच्या जीवनात व्यक्तीला अनेक ताणतणावांचा सामना करावा लागतो. वाढता ताणतणाव व चिंताग्रसत असणारे व्यक्ती कधीच सुखी, समाधानी व शांत जीवन जगत नाहीत. त्यातच मुलांचे शिक्षण, मुलींचे लग्न, आजारपण, कर्जबाजारीपणा, कौटुंबिक असमाधान, भांडण-तंटे व बिकट आर्थिक स्थिती इत्यादी कारणांमुळे मानसिक तणाव आल्याने व्यक्ती चिंतातूर होतो. अशावेळी वाढता मानसिक ताण व चिंतेतून काही काळ तरी विसर पडावा या उद्देशाने अनेक व्यक्ती दारूकडे वळतात. म्हणून ताणतणाव आणि वाढती चिंता मद्यपानाचे महत्त्वाचे कारण आहे.

कोणतीही व्यक्ती आयुष्यभर तशी सुखी नसते. कारण व्यक्तीच्या जीवनात अनेक संकट, दुःख व अपयश येत असतात. तसेच आयुष्यात कधी कधी वैवाहिक, कौटुंबिक, आर्थिक व वैयक्तिक स्वरूपाच्या अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळे दुःखमय प्रसंगी व्यक्ती पूर्णपणे मानसिकदृष्ट्या खचून जातो. त्यामुळे काही काळ तरी संकटे व दुःखाला विसरण्यासाठी व्यक्ती दारूला बळी पडतात. यातूनच

पुढे अनेक व्यक्तींना मद्यपान म्हणजे दारू पिण्याची सवय लागते.

मद्यपानाचे दुष्परिणाम:-

- 1) मद्यपानामुळे व्यक्तीच्या शरीरावर गंभीर परिणाम होतो. यकृत मेंदू, जठर, आतडे व रक्तातील घटक इत्यादी घटकांवर वाईट परिणाम होत असतो.
- 2) अतीमद्यपानामुळे मेंदूचे कार्य योग्य रितीने चालत नाही. त्यामुळे मद्यपीची आकलनशक्ती, स्मरणशक्ती व निरीक्षणशक्ती कमी-कमी होते.
- 3) मद्यपानाच्या व्यसनामुळे व्यक्तीचा मोठ्या प्रमाणात पैसा खर्च होतो. त्यामुळे मद्यपी शेवटी कर्जबाजारी बनतात.
- 4) मद्यपानामुळे कुटुंबात सतत भांडण होतात. त्यामुळे कुटुंबाचे विघटन झाल्याने अनेक कुटुंबे उद्ध्वस्त होतात.
- 5) मद्यपान ही केवळ व्यक्तिगत समस्या नसून एक सामाजिक समस्या आहे. त्यामुळे समाजात अनेक नवनवीन समस्या निर्माण होत आहेत.

उपाययोजना:-

- 1) शासनाने कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
- 2) दारूच्या व्यसनामुळे होणा-या दुष्परिणामांची माहिती लोकांना सांगणे.
- 3) मद्याच्या जाहिराती तथा सार्वजनिक ठिकाणी दारू विक्रीवर बंदी घालणे.
- 4) मद्यपी व्यक्तीचे प्रबोधन करून परिवर्तन करणे.
- 5) दारू कारखान्यातून उत्पादन कमी करणे.
- 6) दारूच्या माध्यमातून प्राप्त महसुलाचा विचार न करता शासनाने संपूर्ण दारूबंदी करावे.

निष्कर्ष :-

मद्यपान ही केवळ मद्यपीच्या जीवनाशी संबंधित असणारी समस्या नसून त्याचा संबंध व्यक्ती, कुटुंब आणि समाजाशी येतो. मद्यपानाच्या वाईट व्यसनानुळे व्यक्तिगत, आर्थिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक प्रश्न उद्भवतात. त्यामुळे मद्यपान ही विघटनात्मक व सार्वत्रिक स्वरूपाची एक ज्वलंत सामाजिक समस्या आहे.

अशाप्रकारे भारतीय समाजव्यवस्थेत प्राचीन काळापासून आजतागायत मद्यपान करण्याची प्रथा अस्तित्वात आहे. परंतु सद्यस्थितीत मद्यपानाच्या प्रमाणात दिवसेंदिवस वाढ झाली असून मद्यपान ही ज्वलंत स्वरूपाची सामाजिक समस्या बनलेली आहे.

संदर्भसूची :-

- 1) डॉ. ठोंबरे शिवाजीराव -- मद्य संस्कृती समज आणि गैरसमज.
- 2) डॉ.आगलावे प्रदीप -- आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या.
- 3) माने माणिक चंद्रकांत -- भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या.
- 4) संगवे विलास -- भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या.
- 5) डॉ. सरदेसाई ह. वी. -- मद्यपान एक भयावह आजार.
- 6) अहुजा राम -- सामाजिक समस्याएँ.

